

ТЮРКСЬКИЙ СВІТ У ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ПРОСТОРАХ ЄВРАЗІЇ

С. О. Біляєва

СТАН ВИВЧЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДЖЕРЕЛ ТЮРКОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ

Сучасний етап історико-культурних досліджень відзначається зростанням інтересу до археологічних джерел, як носіїв багатомірної інформації, важливих чинників реконструкції суспільств минулого, взаємодії культур та цивілізацій. Саме археологічні джерела дають унікальну можливість розібратися в розмаїтті культур багатоетнічного середовища, отримати інформацію як про неписьменні, так і більш пізні часи.

Як засвідчує аналіз історіографії останніх десятиліть, тематики різноманітних міжнародних форумів, “усвідомлення історичної сутності археології – одне з найважливіших її досягнень останнього часу” [Толочко 1997, 5]. Завдяки масовому характеру археологічних матеріалів та використанню статистичного аналізу, змінам, що фіксуються в надрах певної матеріальної культури, вдається простежити трансформацію культурного розвитку. Одним з потенціалів отримання нового знання розглядається можливість вивчення матеріальної культури різних за соціальним та майновим станом, у тому числі неелітних, груп населення [Ваган, Саолл 2000, 162–163].

Завдяки природно-географічному та стратегічному положенню Україна є одним із ключових районів східноєвропейського простору. Це територія стику, пересування, перехрестя та інтеграції суспільств із різними культурно-господарськими типами, зокрема осілого і кочового населення, що зумовило її надзвичайну етнокультурну строкатість.

Саме тому одним з актуальних напрямків досліджень є вивчення етнокультурного процесу та цивілізаційних світів у поєднанні всіх складових її історії. Як вважав видатний український сходознавець Омелян Прицак, «це не історія української етнічної маси (етнізм не є об’єктом історії), а міряна лінеарним часом багатоперспективна візія минулого усіх типів держав і спільнот, що існували на теперішній українській території в минулому, та їх носіїв (еліт), політично свідомих (“політичних українців”), і перейнятих ними розвинутих цивілізацій» [Прицак 1991, 60]. До великої частини “держав і спільнот, що існували” на території сучасної України, належали і ті, визначну роль у формуванні та існуванні яких відіграла культурно-мовна спільнота тюрків.

“Тюркське питання” виникає наприкінці першого – “праслов’яно-венедського етапу” слов’янського періоду в історії України [Цивілізаційна історія... 2006, 126], коли відбувається гунська навала і докорінно змінюється етнічне обличчя східноєвропейського степу. Панівне становище в цьому ареалі починають займати племінні об’єднання з потужним тюркським компонентом [Давня історія... 2000, 201]. Проте за часів недовговічного володарювання гунів за писемними та археологічними джерелами простежується етнокультурна строкатість регіону, присутність племен нетюркського походження.

Ця тенденція зберігається й надалі. Як свідчать археологічні дослідження, ще напередодні формування державності долина Дніпра та його островів була засвоєна різним за етнічним складом осілим населенням, до якого належало і слов’янське плем’я уличів. З утворенням Давньоруської держави залежно від конкретних обставин спостерігалися хвилі напливу або зменшення різних етнічних груп осілого населення. Але в цілому за картографуванням пам’яток спостерігається суцільне заселення прирічкового простору вже в IX ст., формування ареалів осілого населення в меридіональному напрямку аж до Чорноморського узбережжя.

Прихід чергових хвиль тюрків-кочовиків (печеніги, торки, половці) формує особливості багатостічної карти регіону та нові реалії їхнього співіснування з Давньоруською державою. Перша хвиля, наприкінці I тис., пов'язана з печенігами, які опанували північно-причорноморський простір наприкінці IX ст. Друга хвиля, кінця X – початку XI ст., була пов'язана з рухом торків-сельджуків, північний потік яких хлинув на землі, зайняті печенігами, а південний – у Малу Азію. З північною частиною тюркського населення, якому були передані землі між річками Стугоною та Россю на правому березі Дніпра [Иванченко 2009, 389], пов'язана своєрідність культури Поросся, з поєднанням давньоруських та тюркських елементів. У політичному плані створення та існування союзу “Чорних клобуків” у межах Русі згадується в писемних джерелах. Вони повідомляють про участь торків у боротьбі проти половців на південному та південно-східному прикордонні Русі [Толочко 1999, 83]. У цілому співіснування русичів та тюркських племен відзначалося різними формами політичних та етнокультурних взаємин, у тому числі шлюбами.

Докорінна зміна поступального розвитку Східної Європи відбулася внаслідок монгольської навали, із встановленням політичного панування та економічного гноблення Русі, з одного боку, і припиненням процесу формування власної володимирської цивілізації, втратою історичних перспектив на власне державотворення – з другого.

Нетривалий сплеск золотоординської цивілізації, позначений, зокрема, утворенням тюркської держави на початку XV ст. – Кримського ханства, змінився встановленням васальної залежності останнього від Османської імперії та просуванням її влади на землі України в останній чверті того ж століття.

Стислий перелік лише основних історичних етапів, що мали величезний вплив на перебіг подій та етнокультурний розвиток українських земель у цілому, засвідчує важливість накопичення та вивчення тюркологічного фонду джерельної бази в масштабах вивчення минулого країни та її перспектив, що засвідчено в історіографії. Історії археологічних досліджень османських пам'яток були присвячені і деякі статті автора [Біляєва 2010, 42–56; Біляєва 2010, 67–73]. Крім того, в більш широкому хронологічному контексті ця тематика була розглянута нами в окремому підрозділі монографії з історії взаємин тюркських та слов'янських світів України у XIII–XVIII ст. [Біляєва 2012].

Проте сучасний етап розвитку археологічного джерелознавства потребує подальших досліджень у галузі розкриття потенціалу накопичених джерел, розробки нових підходів до аналізу масових матеріалів, історичних реконструкцій. Зауважимо, що внаслідок різних об'єктивних та суб'єктивних обставин тюркологічні дослідження в Україні протягом тривалого часу залишалися в досить занедбаному стані, а після знищення школи А. Ю. Кримського входили до складу занедбаних напрямків. У післявоєнному періоді додалося табу на вивчення культур депортованих народів, зокрема кримських татар. Існували й інші ідеологічні перешкоди щодо вивчення пам'яток золотоординського часу, археології османського періоду. Це заважало розумінню значення золотоординської цивілізації в історії Євразії, взаємодії осілих та кочових культур тощо. У зв'язку з негативним ставленням до вищевказаної тематики навіть з'ясування кількості нерухомих пам'яток з історії тюркських народів, каталогізація тюркських старожитностей досі залишаються завданням на майбутнє. Треба відзначити, що розкриття справжнього внеску різних етнічних спільнот в історію, матеріальну та духовну культуру України також вимагає подальших ґрунтовних досліджень. Тому, на наш погляд, розкриття змісту основних етапів накопичення інформації в галузі тюркологічних досліджень, встановлення найбільших прогалів у джерельному забезпеченні та перспектив їхнього заповнення все ще залишаються в колі актуальних тем тюркологічного напрямку історико-археологічного вивчення. За умов обмеженого обсягу статті звернемось до результатів та оцінок найвагоміших етапів розвитку археологічного джерелознавства в галузі тюркології.

На початковому етапі становлення наукових основ формування археологічних колекцій першочерговим завданням було виявлення, збирання та накопичення старожитнос-

тей, їхня фіксація, опис та первинна публікація. Саме таке завдання послідовно здійснювалося завдяки активній діяльності Одеського товариства любителів історії та старожитностей, яке розпочало свою роботу з 1839 р. З того часу має місце поступове накопичення випадкових знахідок: печаток османських султанів, нумізматичних колекцій. Публікація деяких матеріалів, зокрема монет Золотої Орди та Кримського ханства, була здійснена вже в першому томі Записок товариства, що побачили світ у 1844 р. Публікація випадкових знахідок з пониззя Дніпра була здійснена в 1857 р. П. С. Савельєвим. Поступове накопичення джерельної бази відбувалося і за знахідками скарбів, насамперед монет, як-от, наприклад, величезного скарбу татарських монет у горщику (14 350 одиниць), знайденого в 1851 р. у с. Воскресенка Запорізької обл. [Котляр 1971, 91].

З другої половини XIX – на початку XX ст. відбувається значне розширення археологічних досліджень різних типів пам'яток.

По-перше, це розкопки численних курганів, серед яких значна частина припадає на поховання кочовиків IX–XIII ст. Насамперед це дослідження, здійснені М. Ю. Бранденбургом та Д. Я. Самоквасовим у південних районах Київщини та Черкащини в 1888–1902 рр., на Харківщині та Дніпропетровщині – В. І. Гошкевичем, Д. Я. Самоквасовим, В. А. Городцовим та Д. І. Яворницьким. На основі накопичених матеріалів поховальних комплексів різних регіонів В. А. Городцов та А. О. Спіцин намагалися визначити етнічну належність окремих типів поховань [Моця, Козловский, Рутковская 1986, 504]. Проте лише через сто років наявність різних обрядових груп поховань, досліджених М. Ю. Бранденбургом у Пороссі, дозволила С. О. Плетньовій відтворити в загальних рисах картину розселення окремих етнічних формувань “Чорних клобуків” [Плетнева 1981; Плетнева 1990; Толочко 1999].

По-друге, завдяки обстеженням територій Правобережної та Лівобережної України вздовж нижньої течії Дністра, Бугу та Дніпра, пониззя Ворскли, Орелі, Сули та їхніх басейнів були виявлені поселення та поховання, до яких входили і пам'ятки, що мали безпосередній стосунок до вивчення культури тюркських та інших народів, розпочаті їхні стаціонарні розкопки.

Так, у 1903–1905 рр. зусиллями Д. Я. Яворницького та в 1909–1914 рр. В. І. Гошкевичем здійснено обстеження та розкопки поселенських пам'яток золотоординського періоду (міст, поселень, переправ) та поховань у Нижньому Побужжі та на Нижньому Дніпрі. На сьогодні деякі результати досліджень Д. Я. Яворницького ще не ідентифіковані з конкретними пам'ятками, частина архітектурно-будівельних залишків була зруйнована за різних обставин, у тому числі внаслідок побудови каскаду Дніпровських водосховищ у 50–60-х рр. XX ст. Проте реконструктивні можливості нерухомих і рухомих археологічних пам'яток у вивченні регіонів, що входили до складу Золотої Орди, ще не вичерпані. На наш погляд, потрібна подальша розробка методики реконструкції історичної географії Золотої Орди, спроба якої була здійснена В. Л. Єгоровим [Єгоров 1985]. Здобутки останніх років щодо визначення особливостей цивілізаційного розвитку монгольської імперії, насамперед М. Г. Крамаровського, Я. Р. Дашкевича, М. М. Крадіна, Т. Д. Скринникової та інших, дозволяють звернутися до цієї теми з урахуванням новітніх теоретико-методологічних напрацювань та археологічних обстежень ряду районів Дніпропетровської і Запорізької областей та інших територій Південної України.

Повертаючись до результатів цього вже далекого періоду вивчення золотоординських старожитностей кінця XIX – початку XX ст., відзначимо також ті результати, які мали подальшу історичну перспективу, зокрема щодо особливостей типології та структури золотоординських поселенських пам'яток, використання і розбудови укріплень. Саме такими були відкриття 1899–1900 рр. Д. Я. Сердюкова на Кам'янському скіфському городищі у Нижньому Подніпров'ї. Тут було виявлене вторинне використання скіфських укріплень у золотоординський час, підтвержене розкопками того ж городища, здійсненими Ф. М. Кірановим у 1929 р., а згодом і дослідженнями на іншому скіфському городищі, Знам'янському, здійсненими Б. М. Граковим та Н. М. Погребовою.

Початок вивчення золотоординської спадщини Дніпровського лісостепоного лівобережжя, зокрема на Полтавщині, зумовлений розкопками, здійсненими в 1912 р. І. О. Зарецьким і В. М. Щербаківським. Наприкінці 20-х років пам'ятки пониззя межиріччя Ворскли й Орелі були охарактеризовані М. Я. Рудинським. Слід відзначити, що невеличка праця О. О. Федоровського того ж часу навіть спеціально була присвячена решткам культури Золотої Орди в Україні [Рудинський 1928, 29–62; Федоровський 1928, 288–299]. Але за “панування тенденційних історіографічних установок” цілеспрямоване дослідження золотоординських пам'яток Лівобережжя припиняється аж до останньої чверті ХХ ст. [Супруненко, Приймак, Мироненко 2004, 5].

Що стосується південно-західного регіону, то на особливу увагу заслуговує початок стаціонарних досліджень в Акермані, розташованому на березі Дністровського лиману. Тут у 1900–1912 рр. Е. Р. Штерном здійснені великомасштабні для цього часу дослідження, які ставили за мету пошуки античного міста Тіри, а разом з тим привели до відкриття культурних нашарувань доби Середньовіччя, спроби першої періодизації археологічних нашарувань міста, і зокрема визначення турецького періоду. Але золотоординський культурний шар міста на цей час не був визначений. Розкопки були продовжені румунськими археологами в 1919–1937 рр., за часів перебування Білгорода-Дністровського у складі Румунії (П. Нікореску, Г. Братіану, Г. Авакян). У цей час вперше була визначена наявність золотоординського культурного шару міста. Із входженням Акермана до Радянського Союзу в 1940–41 рр. В. О. Шахназаровим були поновлені стаціонарні дослідження пам'ятки, зокрема визначене місце розташування турецького цвинтаря та проведені його часткові розкопки.

У післявоєнний період, вже наприкінці 40–50-х рр., здійснюються суцільні розвідки та картографування археологічних пам'яток, що дало можливість значно збільшити інформативну базу. Це був період накопичення масового матеріалу всіх періодів історії України, а отже, і часів, коли мали місце історичні події за участю тюркських спільнот.

Подальше зростання археологічних досліджень було обумовлене необхідністю негайного проведення великого обсягу рятувальних робіт у зв'язку з розбудовою каскаду Дніпровських водосховищ і зрошувальних систем у степовій смузі Півдня України. Саме в цей час були здійснені суцільні розвідки та картографування пам'яток, проведені широкомасштабні рятувальні роботи в зонах новобудов. У коло фіксації, зокрема, потрапляли й численні кургани з похованнями кочовиків, а також поселенські золотоординські та османські пам'ятки Північного Причорномор'я. На жаль, це вимагало надзвичайно швидких темпів робіт, заважало дослідженням пам'яток у повному обсязі, що особливо негативно позначилося на розкопках великих поселень та міст, окремі з яких опинилися під водою рукотворних морів і назавжди втрачені для науки.

Серед найбільш результативних робіт слід відзначити розкопки городища в районі с. Дніпровка Очаківського р-ну Миколаївської області, здійснені С. І. Капошиною, відкриття (О. В. Бодяньський, В. Ф. Пешанов) та подальші розкопки (В. Й. Довженок) золотоординського міста в ур. Великі Кучугури Запорізької обл., археологічні дослідження Акермана (Л. Д. Дмитров, А. О. Кравченко, М. Г. Рабинович, І. Б. Клейман) та ін. Дослідження останніх років дали принципову можливість уявити специфіку розвитку золотоординської цивілізації в межах чималого простору із визначенням двох протилежно розташованих міст із південного сходу на південний захід, відмінностей структури, торговельної орієнтації і міжнародних контактів. Це було кардинально новим у вивченні золотоординського періоду на теренах України, але потенційні можливості широкомасштабного проекту вивчення регіону не були реалізовані.

Так, незважаючи на масштабність вивчення найважливішого центру південно-західної частини Золотої Орди в межах сучасної України Акермана, публікацію спеціальної монографії А. О. Кравченко і наступні десятиліття його вивчення (С. О. Біляєва, Г. С. Богуславський, Т. Л. Самойлова та ін.), залишається багато питань щодо меж золотоординського міста, визначення його центральної частини з характерними для

мусульманського міста структурами, серед яких завжди мали бути мечеті, будинки палацового типу, медресе, лазні громадського призначення.

Що ж до найвизначнішої південно-східної пам'ятки – городища Великі Кучугури, то переважна частина його не була досліджена і перебуває під водою. Результати розкопок, перша публікація яких була зроблена на початку 60-х років минулого століття [Довженок 1961, 175–193], археологічні збори та розкопки початку 80-х рр. дали інформацію, яка суттєво змінила уявлення про місто, а також щодо певних категорій матеріальної культури [Тихомолова, Попандопуло 2005, 190–194]. Зроблено і спробу нової інтерпретації будівельних об'єктів та архітектури міста [Измайлов, Саттарова 2009, 621–625]. Але в цілому матеріали Кучугурського городища ще чекають на подальше дослідження.

Іншою характерною рисою цього періоду досліджень стало отримання масових матеріалів кочівницьких поховань, що сприяло використанню методів статистичної обробки артефактів. Це насамперед стосується культури пізньополовецького та золотоординського часів у Донецькій, Запорізькій, Дніпропетровській, Миколаївській, Одеській, Херсонській, а також Полтавській та Сумській областях (Ю. В. Болтрик, А. О. Добролюбський, О. Є. Євглевський, М. В. Єльников, В. К. Кульбака, К. М. Мироненко, Т. М. Потьомкіна, В. В. Приймак, О. Б. Супруненко, О. Є. Фіалко та ін.).

До найяскравіших відкриттів у вивченні матеріальної культури половецького етапу в історії Північнопричорноморських степів належать розкопки поховання хана в Чингульському кургані (с. Заможне, Запорізька обл.), інвентар якого є яскравим прикладом високого соціального статусу небіжчика та широких контактів половців із різними державами тогочасного світу – Руссю, Візантією, Угорщиною тощо [Отрощенко, Рассамкін 1986, 14–36; Отрощенко 2007, 165]. Симбіоз культур простежений і за матеріалами інших пам'яток половецької землі, де зафіксовано два масиви населення – осілий і кочовий [Козловський 1992].

Важливим результатом досліджень Нижнього Подніпров'я стало встановлення спадкоємності існування осілого населення, яке зафіксоване тут до середини XV ст. Незважаючи на негативні наслідки монгольської навали, що спричинила загибель найбільших поселень, розташованих на торговельному шляху вздовж Дніпра, спостерігається збереження давньоруських традицій у матеріальній культурі регіону [Козловський 1998, 298–299].

Зі здобуттям Україною незалежності відбувається відродження тюркології як актуального напрямку сходознавства, але економічне становище України стримувало розгортання цільових археологічних досліджень. Проте завдяки різним формам сприяння – допомозі місцевих органів влади, спонсорів, міжнародному співробітництву – продовжується не лише подальше здійснення археологічних розкопок тюркських пам'яток, а й розробка нових наукових напрямків, відкриття визначних археологічних комплексів та окремих знахідок різних культур та періодів.

Із накопиченням археологічних матеріалів з історії кочовиків південноруського степу IX–XIII ст. постала необхідність перегляду та уточнення деяких застарілих стереотипів. Одною з останніх розробок є спроба аналізу попередніх тверджень стосовно культових споруд половецького часу [Євглевський 2013, 30–31].

Значне розширення польових досліджень старожитностей часів золотоординського панування в різних частинах України дало можливість зробити певні уточнення з історичної топографії, виявити мікрорегіональну специфіку розселення окремих груп населення, їхньої концентрації, господарської діяльності, торгівлі, етнокультурних зв'язків. Зокрема, щодо пам'яток першої половини – середини XIV ст. слід відзначити важливість розкопок комплексу – міста та могильника – біля с. Торговиця на р. Синюха в Кіровоградській області, здійснених групою археологів (Н. М. Бокій, І. А. Козир, Т. Д. Позивай), які продовжуються й досі. Вони дозволили встановити особливості існування міського центру на перехресті суходільних торговельних шляхів у напрямку

Київ – Крим – Туреччина як частини економічної та інформаційної системи Монгольської імперії, надали принципово нову інформацію щодо подальшого розвитку давньоруських традицій плужного землеробства, але на новому технологічному етапі, із застосуванням асиметричного лемеша.

Завдяки дослідженням визначних пам'яток Торговиці та могильника Мамай-Сурка в Запорізької обл. (М. В. Єльніков), багатьох інших поселенських та поховальних пам'яток Нижнього Подніпров'я було встановлено: а) поліетнічний характер населення значного ареалу території України з наявністю слов'янського та аланського компонентів та незначною монголоїдною домішкою, притаманною жіночим похованням; б) мирний характер взаємин різних етнічних груп за відсутності слідів насильницької смерті; в) присутність християнського конфесійного елементу, що особливо простежується на могильнику Мамай-Сурка. Однією з перспективних пам'яток міського типу є, безперечно, і городище Кінські Води, яке було розташоване на відстані одного переходу від Кучугурського городища і відзначається залишками архітектурних деталей, декор яких близький мечеті Узбека Старого Криму [Єльніков 2013, 31–32].

Археологічними розкопками на Лівобережному Подніпров'ї засвідчені особливості контактного середовища Улусу Джучі та південноруських земель, включення передстепових та північних степових районів у територіально-адміністративну структуру Західного улусу Золотої Орди (О. Б. Супруненко, В. В. Приймак, К. М. Мироненко).

Важливим результатом розкопок в іншому регіоні, Північно-Східному Приазов'ї, могильника Ляпинська балка другої чверті – 80-х рр. XIV ст. (О. Євлевський, В. К. Кульбака) було встановлення відмінностей в етнокультурному середовищі цього регіону щодо Правобережного та Лівобережного Подніпров'я за значної наявності предметів зброї та спорядження вершника та коня, а також прикрас, які складають типовий набір золотоординського воїна, – що дає можливість припустити більш численний компонент тюркського населення.

Загальна картина існування українських земель за часів золотоординського панування засвідчила основні ознаки короткочасної цивілізації монголів, взаємодію культурних елементів, запозичених у різних підвладних народів Євразії, що склали загальне обличчя та модні тенденції в матеріальній культурі XIII–XIV ст., спільні для імперії в цілому. Один із сучасних дослідників Золотої Орди Ч. Гальперін, підсумовуючи стан вивчення взаємодії Золотої Орди з руськими князівствами та містами-державами, вказує, що вона була інтенсивною та широкою, вплинула на всі сфери життя Русі, особливо на економічну, політичну, соціальну та культурну [Гальперін 2009, 432]. Але місце Русі в політичній та економічній структурі Улусу Джучі, культурна взаємодія залишаються ще не достатньо вивченим питанням.

Яскравою, проте маловідомою сторінкою історії України є тематика, що стосується присутності сельджуків та сельджуцького впливу. Останній починає простежуватися ще на фінальному етапі давньоруського періоду в різних районах Східної Європи, від теренів Північної та Південної Русі до Криму; набуває суттєвого поширення, зокрема, в таких регіонах південної частини східноєвропейського простору, як Надпоріжжя, Східне Поділля, Північне Причорномор'я, в золотоординський час, продовжується в перші століття османського панування. Слід зазначити, що мова йде про пам'ятки архітектури, прикладами яких є архітектурно-будівельні залишки та різьблення по каменю в міських центрах золотоординського часу (Старий Крим, Акерман, городище Кінські Води, залишки міста біля с. Торговиця), широке розповсюдження виробів прикладного мистецтва як у містах, так і поховальних пам'ятках. Важливо підкреслити, що вивчення ролі сельджуцького компоненту в історико-культурному розвитку Східної Європи спонукає до необхідності нового погляду на подальше вивчення візантійського впливу, в тому числі з урахуванням історичної ходи на теренах Малої Азії, суттєвого скорочення території Візантії після битви під Манцикертом у 1071 р., зростання нових культурних реалій, що продовжуються і надалі. Крізь призму зміни ситуації у Візантії, її

значного територіального зменшення, зростання сельджуцького фактора в історії Малої Азії, зростання можливостей розвитку самостійних культурних тенденцій слід розглядати і наявність специфіки культури Криму, як за часів існування Київської Русі, так і в наступні періоди. У цілому, незважаючи на велику археологічну спадщину Криму та досягнення у вивченні цієї складної, багатоетнічної та різнокультурної частини Північного Причорномор'я, дослідження співвідношення історичних процесів основної, материкової частини України та півострова ще залишаються в колі актуальних та перспективних завдань історичної археології.

Останні десятиліття ХХ – початок ХХІ ст. визнані у світовій науці як час народження нової галузі – історичної археології османського періоду в Туреччині, країнах, території яких входили до Османської імперії або перебували під її впливом [Baran, Carroll 2000]. Важливо підкреслити, що в Україні цей процес розпочався в той самий час і незалежно від зовнішнього фактора. Тут відбувається оформлення цілеспрямованих історико-археологічних досліджень османських пам'яток, розташованих на території, що входила до Османської імперії. Це розкопки в Ізмаїлі (В. С. Бейлекчі, С. В. Гумаш'ян, О. А. Добролюбський, І. В. Сапожников, Г. С. Богуславський), Очакові, Білгороді-Дністровському та Кінбурні (С. О. Біляєва, Ю. В. Болтрик, О. Є. Фіалко, І. В. Карашевич), де були розкопані об'єкти османської фортифікації, міської забудови тощо. За час польових робіт накопичені і частково введені в науковий обіг багатотисячні колекції різноманітних артефактів.

Принципово важливо відзначити, що паралельно цим дослідженням відбувалося розгортання вивчення власної культури України: слов'янських та давньоруських пам'яток, козацьких січей, містечок та поселень. Стало можливим отримати більш аргументоване та поглиблене бачення взаємин тюркського та українського культурного світу на теренах України. За матеріалами порівняльних досліджень османських та українських пам'яток простежено регіональну специфіку використання внутрішнього простору України та колонізаційних процесів у степовому ареалі, зближення масивів української і тюркських культур, що було важливим чинником проникнення культурних запозичень та інтеграційних процесів. Крім того, визначені шляхи та сфери розповсюдження впливу турецької культури в українському етнокультурному просторі. У джерелознавчому плані велику увагу приділено розробці періодизації розвитку османської культури на теренах України, хронологічно-типологічній класифікації артефактів (С. О. Біляєва).

У теоретико-методологічному плані важливою основою розгортання археологічних досліджень цього періоду став перехід на рейки цивілізаційного підходу до вивчення окремих соціумів, їхньої взаємодії з іншими суспільствами замість формаційного підходу, який не відповідає моделі сучасного суспільствознавства. Це надало нового імпульсу у висвітленні тюркських та слов'янських світів в Україні з точки зору їхнього цивілізаційного розвитку та міжцивілізаційних взаємин [Біляєва 2012, 43–51].

У процесі дослідження тюркської проблематики викристалізувався новий напрямок, який заслуговує на фундаментальне міждисциплінарне вивчення. За результатами археологічних досліджень багатьох пам'яток регіону було засвідчено присутність та поширення української матеріальної культури на Півдні України навіть за часів османського панування, що дозволяє по-новому поставити питання про її домінування в розвитку матеріальної культури кінця ХVІІІ–ХІХ ст.

Підсумовуючи результати досліджень, слід відзначити, що за двохсотрічний період була створена нова галузь джерелознавства, яка відкрила широкі можливості та перспективи вивчення тюркологічної проблематики. Нерівномірність інформативного забезпечення окремих періодів, вивчення яких з різних причин залишилося на рівні накопичення матеріалів, відсутність фундаментальних праць з деяких проблем спонукають до подальших досліджень всіх хронологічних етапів та цивілізаційних центрів: кочовиків раннього Середньовіччя, сельджуцького світу, торгово-економічної та

інформаційної структури Східної Європи золотоординського періоду, османського впливу в контексті західноєвропейського та українського вектора історичного процесу.

ЛІТЕРАТУРА

- Беляєва С. А. К истории археологического изучения памятников турецкой культуры на территории современной Украины // **Османский мир и османистика**. Москва, 2010.
- Біляєва С. О. Результати та перспективи досліджень османських пам'яток Північного Причорномор'я // **Проблеми давньоруської та середньовічної археології. Археологія і давня історія України**. Київ, 2010.
- Біляєва С. О. Методологічні аспекти досліджень взаємин України та тюркських цивілізацій // **Східний світ**, 2012, № 1.
- Біляєва С. О. **Слов'янські та тюркські світи в Україні**. Київ, 2012.
- Гальперин Ч. Центральная власть и русские княжества // **История татар**. Т. 3. Казань, 2009.
- Давня історія України**. Т. 3. Київ, 2000.
- Довженко В. Й. Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя // **Археологічні пам'ятки УРСР**. Т. 10. Київ, 1961.
- Евглевский А. В. Культурные памятники средневековых кочевников в Северном Причерноморье и Крыму: пересмотр сложившихся стереотипов // **V научные чтения памяти У. Боданинского**. Симферополь, 2013.
- Егоров В. Л. **Историческая география Золотой Орды**. Москва, 1985.
- Ельников М. В. Историческая топография золотоордынского городища Конские Воды // **V научные чтения памяти У. Боданинского**. Симферополь, 2013.
- Иванченко Л. И. "Братья" тюркских сельджуков, проживающие на территории реки Рос // **Literature and culture of the Seljuk epoch**. Ashgabat, 2009.
- Измайлов И., Самтарова Л. Архитектура и декоративно-прикладное искусство // **История татар**. Т. 3. Казань, 2009.
- Козловський А. О. **Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст.** Київ, 1992.
- Козловський А. О. Населення Південного Подніпров'я і формування запорозького козацтва // **Історія Русі-України**. Київ, 1998.
- Котляр М. Ф. **Грошовий обіг на території України доби феодалізму**. Київ, 1971.
- Моця А. П., Козловський А. А., Рутковская Л. М. Памятники кочевых племен Степного Поднепровья IX–XIII вв. // **Археология Украинской ССР**. Т. 3. Киев, 1986.
- Отрощенко В. В., Рассмакин Ю. Я. Половецкий комплекс Чингульского кургану // **Археология**. Вип. 53. Київ, 1986.
- Отрощенко В. В. Могила кыпчакского хана на реке Чингул // **Birinçi uluslararası Avrasiya arkeoloji kongresi. Bildiri Özetler. Fıca**. Izmir, 2007.
- Плетнева С. А. Печенеги, торки, половцы // **Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР**. Москва, 1981.
- Плетнева С. А. **Половцы**. Москва, 1990.
- Прицак О. Що таке історія України // **Слово і час**, 1991, № 1.
- Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею // **Збірник, присвячений 35-річчю музею**. Полтава, 1928.
- Супруненко О. В., Приймак В. В., Мироненко К. М. **Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя**. Полтава, 2004.
- Тихомолова И. Р., Попандоуло З. Х. Альбарелло городища Большие Кучугуры // **Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X–XVIII вв.** Киев, 2005.
- Толочко П. П. Передмова // **Давня історія**. Т. 1. Київ, 1997.
- Толочко П. П. **Кочевые народы степей и Киевская Русь**. Киев, 1999.
- Федоровський О. Рештки культури татар Золотої Орди на Україні // **Східний світ**, 1928, № 2.
- Цивілізаційна історія України**. Київ, 2006.
- Varam U., Carroll L. **A Historical Archaeology of the Ottoman Empire**. New York, 2000.